

EXPANZIÓ

TÉNYEK ÉS ELŐREJELZÉSEK, 1983–2020

NAPJAINK OKTATÁSPOLITIKAI DISKURZUSÁNAK visszatérő megállapítása, hogy szűkíteni lehet (kell) a felsőoktatás befogadó képességét, mert várhatóan egyre kevesebben jelentkeznek felsőoktatásba (ezt demográfiai adatokkal szokás alátámasztani). Az érvelés elsősorban Timár János korai és az 1990-es években felújított érvelésére megy vissza, amelynek alapvető megállapítása, hogy a felsőoktatás kimerítette a „szellemi potenciált”, diplomás munkanélküliséget okoz, és fölöslegesen terhelheti a költségvetést (*Erdész & Timár 1967; Timár & Polónyi 2001*). Az érvelést a felsőoktatás és a felsőoktatási politika különböző aktorai használják föl, ki-ki a saját politikai törekvései számára – így pl. a magán felsőoktatás és/vagy felsőoktatási vállalkozások saját legitimitációjuk részeként (*Polónyi 2006; Polónyi & Timár 2006; Rudas 2007*).

Ezzel szemben az OECD (*Davidson & Schleicher 2007*) az alábbiakban foglalja össze a felsőoktatás helyzetét Magyarországon:

- „A magyarországi felsőoktatás számottevően az OECD átlag alatt van. A felsőoktatásban végzetek aránya Magyarországon a 25–64 évesek között 17%, míg az OECD átlag 26%.
- Bár a felsőoktatásban végzetek aránya az előző nemzedékekben emelkedett, az emelkedés sokkal lassúbb volt, mint a legtöbb OECD országban. A felsőoktatást végzetek aránya a 25–34 évesek között Magyarországon 20%, míg ugyanez az idősebb korcsoportokban (55–64 évesek) 15%.
- A jelenlegi trend a felsőoktatási beiskolázásban azt sugallhatja, hogy Magyarország a következő években gyorsabban halad, mivel a belépő hallgatók száma 1995–2004 között több mint megkétszereződött. Ez következképp ugrásszerű növekedést jelentett a felsőoktatást végzetek arányában. Az egyetemi végzetek aránya 29%-ról 36%-ra emelkedett a 2004/05-ös tanévben, ami most megfelel az OECD országok átlagának.
- A szakmaorientált alapképzések aránya viszonylag alacsony a magyarországi felsőoktatásban. A végzetek aránya azonban ebben a szektorban is 4 százalékponttal emelkedett.”

A vita jól ismert a felsőoktatás történetéből; az utóbbi százötven évben újra meg újra visszatért. A nemzetközi statisztikai vizsgálatok – és főként azok értelmezései – újra meg újra kimutatták, hogy a felsőoktatás expanziója folyamatos, különösen ha megfelelő mutatókat használunk, hosszabb idősorba rendezzük őket és alakulásuk trendjére figyelünk (*Craig 1981; Craig et al 1982; Meyer et al 1979, 1992*). Ez azonban semmiképp sem jelenti azt, hogy természettudományos törvényszerűséggel

állunk szemben; bár egyes interpretátorok hajlamosak az idősorokat így értelmezni. A kérdés sokkal inkább az, hogy a felsőoktatás expanziója – az azt leíró logisztikus (S) görbe/görbék (*Besenyi et al 1977; Tarján 1993*) – mikor éri el azt a töréspontot, ahol stagnálásba hajlik. Továbbá az is kérdés, hogy ha stagnálásba hajlott, mi következik ezek után (*Kozma 2004:214 skk*). Ezért a felsőoktatás expanziójának időszerű állását érdemes újra meg újra megvizsgálni.

Ebben a tanulmányban megismételjük azt a gondolatmenetet, amelyet 26, illetve tíz évvel ezelőtt írtunk le, és részben könyv formájában (*Kozma 1983*), részben az *Educatio*[®]-ban (*Kozma 1998*) publikáltunk. A nemzetközi adatokat Jon Torfi Jónassonnal együttműködve dolgoztuk föl (*Kozma 1998; Jónasson 2004*). Az 1983-as publikációban három fontos előrejelzés fogalmazódott meg.

- Az egyik az volt, hogy az 1980-as években a középfokú oktatás fejlesztése fog az oktatáspolitikai középpontjában állni, az 1990-es években viszont az oktatáspolitikai súlypontja fokozatosan eltolódik majd a középfok utáni képzésekre – elsősorban a felsőoktatásra (*i. m. 125*).
- Az 1983-as előrejelzések közül egy másik úgy szólt, hogy az 1990-es évek közepére aktuálissá válik egy átfogó tantervi revízió (*i. m. 127*).
- A harmadik előrejelzés szerint pedig az 1990-es évek elejére mintegy 40–60 közép- városban egyfajta „művelődési városközpont” szerveződnék általános és szakmai képzési funkcióval (*i. m. 126*).

Már az 1980-as évek elején nagyjából megjósolható volt egy lazább tantervi szabályozás (akár még egy ún. nemzeti alaptanterv is) éppen úgy, mint a középfokú, sőt később a fél-felsőfokú (ún. harmadfokú) képzési intézmények hálózatának szétterjedése és profiljuk átfogóbbá válása. Emeljük külön is ki a felsőoktatásban bekövetkezett szerkezeti átalakítás jóslatát – ha nem is éppen a Bologna-folyamat formájában, de mégis annak tartalmi jellemzőit követve (szakaszos felsőoktatás).

Az oktatásügyi expanzióról szóló 1998-as tanulmány azt jóslja, hogy „a 2000. év után az érettségit adó középiskolába járás általánossá, a középiskola utáni tanulás pedig Magyarországon is tömegessé válik. Ezzel képzettségét tekintve új nemzedék lép a politikába és a kultúrába.” (*Kozma 1998:10.*) Az előrejelzés szerint „ha a felsőoktatásban résztvevők száma 1998 után is növekszik, de legalábbis stabilizálódik a máig elért szinten, akkor valóban bekövetkezett az a fordulat, amelyet a szakirodalom nyomán tömegesedésnek neveztünk” (*Ibid.*). Ha ez igaz, folytatódik az idézett előrejelzés, akkor „a felsőoktatás gyorsuló növekedését az ezredforduló körül várhatjuk... Ha bekövetkezik, amit várunk, akkor a kilencvenes évek közepén az iskolázás iránti igényekben végbement a fordulatszerű változás. A kereslet egyértelműen a harmadfokú képzés felé tolódott, üteme pedig a korábbi stagnálásból a gyorsuló igénynövekedésbe (ún. »túlfogyasztásba«) váltott át, ami az európai társadalmakat jellemzi.” (*Ibid.*)

Ha bekövetkezik az a változás, amelyet az idézett tanulmány az évezred fordulójára előre vetít, akkor az oktatáspolitikai reagálások is viszonylag kiszámíthatókká válnak. Mégpedig azon az alapon, hogy ami a felsőoktatásban játszódik le – a

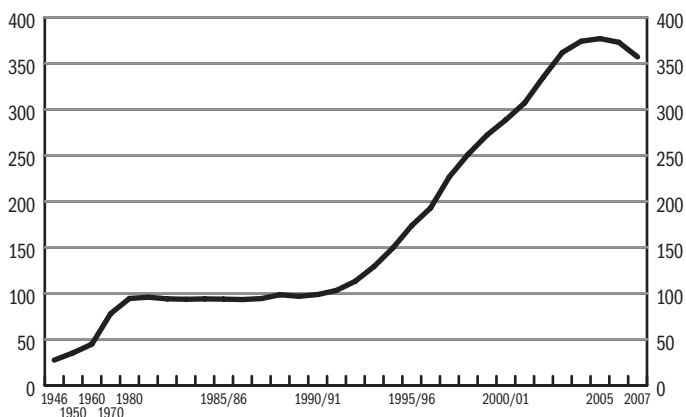
tanulmány szerint várhatóan a 2000. év után –, az egyszer már lejátszódott a közoktatásban (Kozma 1998:12).

Az 1983-as, illetve 1998-as előrejelzések alapján a következőket kérdezzük: valóban fordultszerű változás következett be az iskolázás iránti igényekben Magyarországon is? Valóban növekszik – még pedig gyorsulón – a felsőoktatás iránti igény? Valóban eltolódott a társadalmi kereslet a harmadfokú képzés felé? Hogy a fenti kérdésekre válaszoljunk, megvizsgálunk néhány vonatkozó statisztikát.

Adatok

Az 1. ábrán a hallgatók 10 000 lakosra vetített számának alakulását mutatjuk be Magyarországon az 1946/47-es egyetemi évtől a 2007/08-as évig. Az ábrán jól látható az emelkedő tendencia (a felsőoktatási expanzió szokásos ábrázolása). Látható az 1960–80 közötti ún. „első expanzió”, annak mérsékelt méretei. Látható az 1980–90 közötti évtized stagnálása – ez volt a felsőoktatási expanzió második szakasza nemzetközileg; a szovjet érdekszférába tartozó országokban azonban politikailag akadályozták.

1. ábra: 10 000 lakosra jutó hallgatók száma

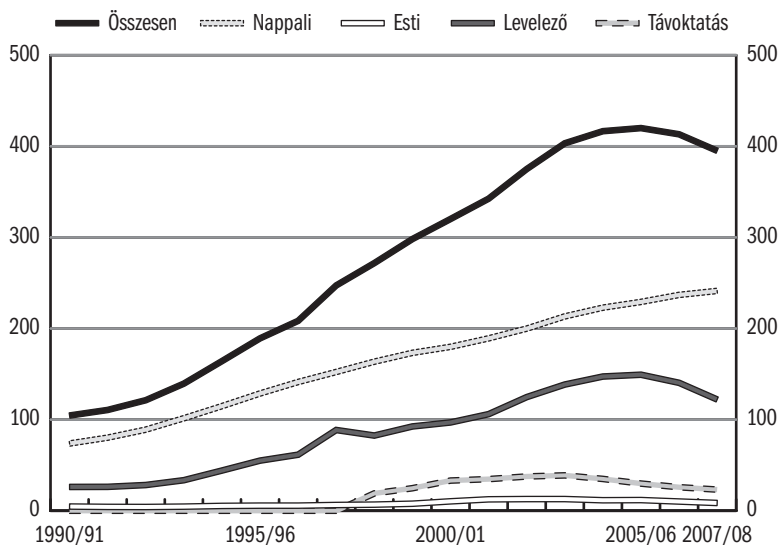

Az 1983-as előrejelzésünket ezzel a grafikkal egybevetve azt mondhatjuk, hogy akkor demográfiai okoknak tulajdonítottuk a megkéső expanziót, és ezt – ugyancsak demográfiai okokból – az 1990-es évtized elejére tettük. Ez az előrejelzés be is vált, noha nemcsak demográfiai okokból, hanem elsősorban a politikai fordulat miatt. Az 1990-es évtized töretlen emelkedést mutat (ebben az időszakban lángholtak föl a felsőoktatás-politika körüli indulatok; kevesen hangsúlyozták, hogy ezen indulatok mögött a felsőoktatás folyamatos bővülése áll). A bővülés másfél évtizeden át tartó folyamat. A hallgatói arányszám a 2005/06-os egyetemi évben volt a legmagasabb (420/10 000). Azóta viszont folyamatosan, sőt látványosan csökken. Ez a csökkenés befolyásolhatja a jelen évtizedben föllángoló vitákat a felsőoktatási expanzió elmúlásáról.

A 2. ábrán a hallgatók számát (10 000 főre vetítve) tagozatos bontásban mutatjuk be 1990–2007 között (nappali, esti, levelező). Ezen az ábrán világosan megfigyelhető, hogy nem a hallgatók száma indult csökkenésnek – úgy általában –, hanem konkrétan a nem nappali tagozatos hallgatók létszáma. A nappali tagozatos hallgatók száma kevésbé dinamikus bár, de folyamatosan emelkedett azután is, hogy az összes hallgatói létszám látványos csökkenésnek indult. Az esti tagozaton 2002–04 között 12,8/10 000 fő volt a legmagasabb arány, ami 2007-re 8,5/10 000 főre esett vissza. (A levelező és távoktatásos formában tanulók aránya stagnál vagy néhány tized százalékponttal kevesebb.) A felsőoktatási expanzió „látványos” megtorpanását – amit a felsőoktatáspolitikai diskurzusban az expanzió kifulladásaként könyveltek el – az esti tagozatos képzés visszaszorulása okozta.

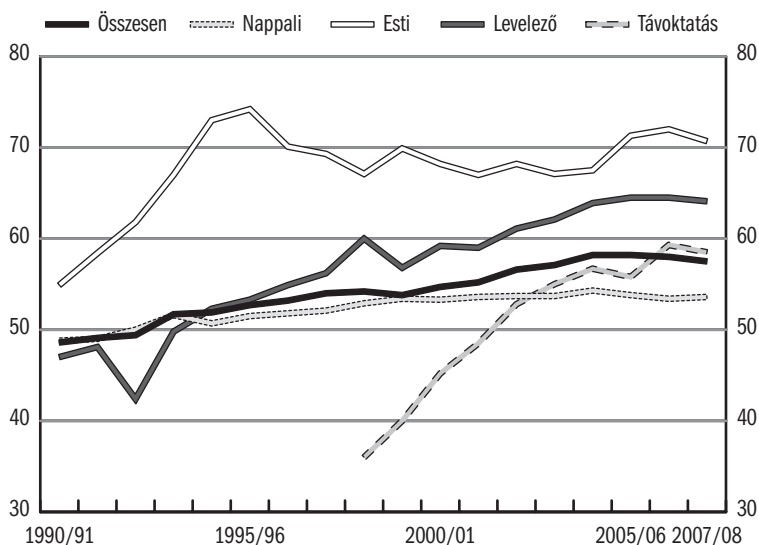
2. ábra: 10 000 lakosra jutó hallgatók száma (1990/91 – 2007/08)

A 3. ábrán a nők arányát ábrázoljuk a hazai felsőoktatásban az 1990 óta eltelt csaknem két évtizedben. A nők részvétele a felsőoktatásban az 1992/93-as tanévben érte el, a következőben pedig el is hagyta a férfiak arányát; és azóta az arány – a nők javára – folyamatosan változik (az 1993/94-es 51,7 százalékról a 2007/08-as 57,5 százalékig, ezen belül a legkiemelkedőbbek a 2004–06 közötti évek voltak, amikor a nők aránya túlhaladta az összes felsőoktatási hallgató 58 százalékát). A nők részvétele a felsőoktatásban súllyal az ő esti és levelező tagozatos jelenlétüket jelenti. Arányuk esti tagozaton 2004 óta 70 százalék fölött van; levelező tagozaton 64 százalék fölött, távoktatásban is 59 százalék körül. Különösen a távoktatásban való részvételük emelkedett dinamikusán 1989–2006 között (mintha egyenesen nekik találták ki vagy rájuk alkalmazták volna ezt az oktatási formát). Miközben nappali tagozatos jelenlétük nem változott, sőt jelenlétük az összes hallgató között szintén emelkedik (vagy stagnál), addig e kiegészítő formákban a nők jelenléte meghatá-

rozó. Ha igaz, hogy e kiegészítő felsőoktatási formák szorultak elsősorban vissza a hazai felsőoktatásban, akkor ez egyben azt is jelenti, hogy a nők szorultak vissza a felsőoktatásban – mivel az ő részvételük dominálta ezeket a tagozatokat.

3. ábra: Nők aránya a felsőoktatásban

Megjegyezzük azonban, hogy a nők részvétele ezekben a kiegészítő oktatási formákban nem csökken olyan mértékben, amilyen mértékben ezek az oktatási formák visszaszorultak. A nők emelkedő aránya ezekben a kiegészítő oktatási formákban egyben azt is jelenti, hogy a férfiak – egyes években (pl. 2007/08) látványosan – kivonulnak a kiegészítő oktatási formákból; ezeket az oktatási formákat kétharmad-háromnegyed arányban a nőkre hagyva. Az expanzió látványos megtorpanása a hazai felsőoktatásban nemcsak a kiegészítő oktatási formák leépüléséből adódott, hanem egyben a férfiak és nők megbillent arányából is. Míg a nők a nappali tagozaton enyhén felül reprezentáltak (53–54 százalék a összes hallgatónak nő); addig a kiegészítő formákban erőteljes a túlsúlyuk (60–70 százalék körül, illetve afölött). A felsőoktatási expanzió motorja Magyarországon továbbra is a női hallgatók csoportja – közöttük azok, akik a kiegészítő oktatási formákban tudnak/kívánnak részt venni.

Értelmezések

Amit ezek a statisztikák elmondanak a hazai felsőoktatás expanziójáról és annak megtorpanásáról, az figyelemre méltó. Az expanzió megtorpanása a kiegészítő oktatási formák visszaszorulása miatt következett be, ahonnan elsősorban a férfiak vonultak/szorultak ki. A kiegészítő oktatási formák fenntartása, kiszélesítése, rendszerbe szervezése pedig oktatáspolitikai kérdés. Látható a bemutatott statisztikákból, hogy erre a nők csoportjában még mindig nagy az igény. Az pedig, hogy a nők

érdekelve vannak és lehetnek a felsőoktatásban való részvételben, egészen politika-függő tényező. Az expanzió nem demográfiai okokból szorult vissza, hanem politikai megfontolásokból. Következésképpen nem beszélhetünk a felsőoktatási expanzió megtorpanásáról hazánkban, még kevésbé stagnálásba fordulásról (a telítettség szakaszáról). Aki ezzel – mint egyfajta társadalmi törvényszerűséggel – érvelne, hibásan tenné. Itt a politikai beavatkozás érhető tetten – mint a felsőoktatási expanzió történetében már annyiszor (legutóbb és leglátványosabban a Kádár-rendszer végső szakaszában, az 1980-as évtizedben). A politikai beavatkozások múlik, hogy a felsőoktatás kiegészítő formáit mindazok számára vonzóvá teszi-e, akik az ebben való részvételre objektíve fölkészültek és szubjektíve hajlandók. E társadalmi csoportok között (értelemszerűen) kitüntetett helyük van a nőknek.

Főnti gondolatmenetünket megerősíti a felsőoktatási expanzió forrásainak mérlegelése. A felsőoktatási expanzió egyik forrása a (teljes, érettségit adó, felsőoktatásra fölkészítő és jogosító) középiskolai végzettség lehet. A 15–19 éves népességből azok aránya, akik oktatásban részt vesznek – ami praktikusán középiskolázást jelent – nemzetközi mércével mérve is igen magas (1998-ban 81% volt, 2005-re 91%-ra emelkedett). Az OECD átlag 83% volt 2005-ben. Ennél az OECD országok között csak Lengyelország, Németország és Franciaország adatai magasabbak (91–98%). A 90% fölötti beiskolázás eléréséhez – a vonatkozó korcsoportban – tudjuk, igen nagy oktatáspolitikai (szociálpolitikai, társadalompolitikai) erőfeszítések kellene; s az ilyen erőfeszítéseknek sokszor oktatáson kívüli árú is van (például a nem szokványos iskolai magatartások elterjedése). Ez az 1998–2005 közötti dinamikus növekedés a középiskolázottak arányában (a vonatkozó korcsoportok belül) arra utal, hogy a felsőoktatási expanzió középiskolai háttere biztosított. Ez a magas beiskolázási arány a 15–19 éves korúak között az egyik biztosítéka a felsőoktatás további expanziójának az előre látható egy-másfél évtizedben Magyarországon.

Az oktatásban résztvevő 20–24 éves népesség aránya ugyancsak magas Magyarországon. Ez az arány az 1998-as 30%-ról 2005-ben 47%-ra emelkedett. Az emelkedés gyors és nemzetközi méretekben is figyelemre méltó volt, mivel az IECD országok átlaga 40% körül van a vonatkozó korcsoportban. Magyarországot e tekintetben Lengyelország, Dánia, Finnország, Hollandia és Franciaország statisztikai előzik meg 48–63%-os átlaggal. Ez az arányszám – az oktatásban résztvevők a 20–24 éves korúakhoz viszonyítva – persze nemcsak felsőoktatást takar, hanem mindenféle oktatást (számottevően ideértve az oktatás új formáit, amelyet az élet-hosszig tanulás elnevezésben szokás összefoglalni). Ez az arány itthon is jelentős lehet – ha egybevetjük a felsőoktatásban résztvevők arányával. Nem tudjuk, pontosan milyen megoszlású képzéseket takar; és mert ezek a képzések – statisztikailag – valamennyi formalizált képzést magukban foglalhatnak, az arányszám jelentése is eltérő lehet (Dániában és Finnországban 2001–05 között valamelyest még csökkent is). Nem túlzás azonban kijelenteni, hogy a felsőoktatási versenyben (*Shofer & Meyer 2005*) Magyarországnak jó helyezése van.

A felsőoktatási expanzió igazi tartaléka szerintünk valahol itt keresendő. A 25–29 évesek közül azoknak az aránya, akik – szervezett, statisztikailag megfigyelhető – oktatásban vesznek részt, 1998-ban még csak 9% volt, és 2005-re sem emelkedett 13%-nál tovább. Ez más szóval azt jelenti, hogy az előző (idősebb) korcsoportok részvétele a formális oktatásban – abban, amit oktatásként szokás statisztikailag regisztrálni – igen alacsony (a megfigyelt országok második felében, ahol az élmezőnyt szokás szerint az északi országok vezetik, valamint Spanyolország 23–27%-os aránnyal). A magyarországi felsőoktatás – vagy általánosabban az oktatás rendszere – elsősorban a korai huszonévesekre terjed ki, azokat tekinthetjük az oktatási rendszer és az oktatáspolitikai célcsoportjának. A késői tizenévesek, ennek megfelelően, fokozatosan kikerülnek az oktatáspolitikai szemhatárából.

A főnti megfigyelés elgondolkodtatóan cseng egybe a felsőoktatási expanzió látzólagos megtorpanásával. A felsőoktatás Magyarországon a folyó évtized második felében fokozatosan elvesztette kiegészítő oktatási tevékenységeit, ezzel együtt azokat, akik ezeket a formákat (esti, levelező, távoktatás) preferálnák. A hazai felsőoktatás ma nagy mértékben a nappali hallgatók felsőoktatása – akik, továbbmenőleg, elsősorban a 20–24 évesek közül kerülnek ki. Idősebbek, változatosabb oktatásszervezési formákban ma kevésbé vannak ott a hazai felsőoktatásban, mint tíz évvel ezelőtt, vagy akkor, amikor az expanzió a csúcspontján volt (úgy mutatkozott). Ez a körülmény nem a felsőoktatás iránti társadalmi igények kifulladásával magyarázható, még kevésbé demográfiai okokkal. Sokkal inkább azzal az oktatáspolitikával – nevezhetjük akár az oktatáspolitikai irányultságának, filozófiájának is –, amelyet az erről folyó közbeszédben „neoliberálisnak” szokás nevezni; s amelynek más összefüggései a hallgatók közötti különbségek növekedése, az egyenlőtlenségek tágulása, a korábbi egyenlőség-elvű, azt hangsúlyozó oktatáspolitikai helyett a kiválóság keresése, illetve a méltányosság hangsúlyozása az oktatáspolitikában és az oktatásügyben.

Az 1998-as előrejelzés beválása

1998-as előrejelzésünkben két kérdést emeltünk ki. Az egyik az volt, hogy valóban gyorsul-e a felsőoktatás iránti igény, azaz bekövetkezett-e a nemzetközileg visszatérően megfigyelt fordulat a felsőoktatás korábbi, mérsékelt növekedése egy újabb, gyorsuló szakasz között. A másik kérdés pedig az volt, hogy a növekedés valóban a hagyományos felsőoktatáson kívüli, középfok utáni képzésekben következett-e be – miközben a tradicionális felsőoktatási formák tömegesedése csupán mérsékelt maradt. Főnti adataink alapján mindkét kérdésre tudunk válaszolni.

– Az első kérdésre, hogy Magyarországon is bekövetkezett-e az expanzió gyorsulása, igennel válaszolhatunk. Az expanzió már akkor folyamatban volt, amikor a kérdést fölítettük. Az 1996–98 közötti években a felsőoktatás tömegesedése éppen egy gyorsuló szakasz közepén tartott. Talán már idejét is múlta az akkori kérdés föltevése, mivel az adatokra visszatekintve látható volt, hogy az emelkedő szakasz a politikai fordulat környékén következett be. Ami a kérdést 1998-ban indokolta, az

pusztán az lehetett, hogy akkor még nem lehetett világosan látni ennek a szakasznak a hosszát; azt, hogy vajon ideiglenes politikai intézkedések következményéről van-e szó, vagy pedig egész tendenciáról. A 2000-es évek közepéről visszapillantva ez már egyértelműen látható: valóban, a felsőoktatás gyorsuló szakaszába fordult Magyarországon a rendszerváltozás környékén.

– A második kérdésre sokkal elgondolkodtatóbb a válasz. Főntebb láthattuk, hogy ez a gyorsulás a 2000-es évtized második felében Magyarországon megtorpant, azt a benyomást keltve politikusokban és szakértőkben, hogy maga a gyorsuló szakasz megállt, vagy éppen stagnálásba fordult. A föltételezés, hogy ez a gyorsuló szakasz főleg a tradicionális felsőoktatáson kívüli képzések kiszélesedéséből következik, csak részben igazolható; részben a szakértők vágyainak előrevetítése maradt. Igazolható annyiban, hogy ez a gyorsuló növekedés a hazai felsőoktatásban elsősorban a szervezett felsőoktatás alternatív formáiban (esti, levelező, távképzések) valósult meg; olyan társadalmi csoportokat – elsősorban a nőket – vonva be a képzésbe, akik korábban nem vagy nem ilyen arányban vettek részt. A föltételezés – hogy a felsőoktatás gyorsuló tömegesedése a hagyományos felsőoktatáson kívüli képzések sokaságából ered majd – nem igazolódott (vagy nincs megfelelő statisztikánk hozzá). *A hagyományos felsőoktatáson kívüli képzések nem terjedtek el az elmúlt években a hazai felsőoktatásban.* S talán épp ez az oka a felsőoktatási expanzió látszólagos kifulladásának (legalábbis a lassulásának).

Ami mindennek alapján bekövetkezett, az nyilvánvaló. *Magyarország négy-öt egyetemi központja egyelőre inkább ellenáll a változásoknak,* mintsem siettetné őket. Amint vártuk, a felsőoktatás térbeli kiterjedése csupán az 1990-es évekre volt jellemző; ez a folyamat mintha lezárult volna a 2000-es években. Ennek következtében nem valósult meg – inkább csak illúziónak bizonyult – az az elképzelés, hogy az egyetemi központokat az előkészítő intézmények sokasága veszi majd körül, amelyek mintegy „ráhordják” az egyetemi központokra a növekvő számú (arányú) hallgatót. Regionális kutatásainkban ezt a folyamatot – legalább is az észak-alföldi régióban, valamint Románia, Ukrajna és Magyarország határközi térségében – sikerült dokumentálnunk (*Kozma 2006*). Ez a folyamat azonban 2008-ra lezárulni látszik; sőt vele összefüggésben megtorpanni látszik a kisebbségi (nemzetiségi, lokális) intézmények kibontakozása is.

A szakképzés korhatárának kitolódása összefügg a bevezető szakasz eltömegesedésével. Az a kísérlet, amelyet felsőfokú szakképzésnek neveztek, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket (*Hrubos 2002*). Ehelyett bekövetkezett, amire szintén számíthattunk: hogy ezek a *szakképzések mintegy bevezetőül szolgáltak a reguláris felsőoktatásba* azok számára, akik ideig-óráig kiszorultak belőle (*Kiss 2003*). A bevezető szakasz tömegesedése egyúttal a szakképzés korhatárának kitolódásával is járt – legalább is abban az értelemben, hogy nem a szakképző képzési formák tömegesedtek, hanem helyettük az általános képzési formák tömegesedtek tovább.

A tantervi munka központosítása is csupán részben beteljesült jóslat. A középfokú oktatásban 1998–2008 között valóban bekövetkezett az erőteljes tartalmi köz-

pontosítás; a NAT egykori kitervelői egyáltalán nem így képzeltek el egy „nemzeti alaptantervet”. A tantervek és a tanítás (egyfajta) szabadsága körül azonban egyes testületekben még folytatódnak a csatározások (alighanem mindaddig, ameddig a rendszerváltó nemzedék az oktatáspolitikában szót kap). *A központosítás valójában a vizsgák terén haladt erőteljesen előre.* Ezt a fejleményt nem jól láttuk; nem számoltunk az IKT (információs és kommunikációs technológia) erőteljes hatásával, amely a társadalmi élet minden területén – lopakodva vagy kifejezetten – az erőteljes centralizáció felé viszi tevékenységeinket és a fölöttünk való ellenőrzést.

De az 1998–2008 közötti időszakban az igazán váratlan fordulat az ún. Bologna-folyamat volt. Hatását félreismertük, illetve nem mértük föl kellőképp. Igaz, hogy az előrejelzés évében még nem volt szó Bologna-folyamatról, hanem csupán kormányzatok közös nyilatkozatáról (Sorbonne-i Közös Nyilatkozat), amely – európai retorikával („an open European area of higher learning”) – eredetileg négy ország felsőoktatási vonzásterületét akarta egyesíteni és felsőoktatási rendszerét „harmonizálni” (Kozma & Rébay 2008:320–22). Mégis, a Bologna-folyamat, ahogy később elnevezték, már akkor megindult. Ha az előrejelző otthonosabb lett volna az európai felsőoktatás árnyékszervezeteiben, könnyen megsejthette volna a Bologna-folyamat hatását – vagy legalább is azoknak az árnyékszervezeteknek az aktivitását, amelyek ezt a jelszót (mint ideológiát) maguk elé tolták. A Bologna-folyamat lendülete magukat a kezdeményezőket is meglepte. Ez azonban mégsem mentesíti az előrejelzőt attól, hogy a folyamat hatását a hazai felsőoktatásra félreismerte; a mítoszok, ha valóságnak tartják őket az oktatáspolitikában, politikai döntésekké válnak (Shofer & Meyer 901).

Előrejelzések 2020-ig

Végül kísérletet teszünk arra, hogy a föntiek alapján újabb előrejelzéseket tegyünk. Előrejelzésünk „időhorizontja” ezúttal is mintegy tíz év (az évszám kerek volta miatt 2020-at választottuk – számos, a millenniumkor keletkezett előrejelzés időhorizontját). A fönti trendeket a jövőbe vetítve, 2020-ra a hazai felsőoktatás expanziójával kapcsolatban a következőket mondhatjuk.

– A felsőoktatás expanziója Magyarországon is folytatódni fog. Ez az expanzió világjelenséggé vált, amely – többek közt az OECD benchmarking tevékenysége következtében – egyfajta politikai kényszer formáját ölti az egyes országok felsőoktatási politikusai körében. Ennek kényszere alól a hazai felsőoktatási politika (pénzügypolitika, társadalom- és gazdaságpolitika) is csak ideig-óráig vonhatja ki magát. A jelenlegi megtorpanás tehát a hallgatói arányszámokban (jelentkezések, fölvettek, rendszeren belüliek, végzettek) átmenetinek bizonyul, és mintegy fél évtized múlva az emelkedés folytatódik. Ez az emelkedés majd belesimul abba a gyorsuló trendbe, amelyet az előző évtized folyamán megfigyelhettünk (lehet, hogy ugrásszerűvé válik, bár csak átmenetileg). Nem látható, hogy a felsőoktatás mely szektorában fog majd jelentkezni; feltételezzük azonban, hogy magában a reguláris felsőoktatásban.

– Egyes oktatásgazdászok, valamint tervezők jóslatai és sürgetése ellenére – amelyek föltehetően sűrűsödni is fognak – *a felsőoktatás expanziója Magyarországon is fokozatosan eltolódik az általános képzés felé*. A szakképzések itt is följebb tolnak, és lassan kikerülnek az alapképzések köréből – legalábbis a hagyományos felsőoktatás szervezetében. Az alapképzés eltömegesedik, és fokozatosan pótolni fogja az egykor szelektív középiskolák funkcióját. A szakaszos (alap-, magiszteri és doktori) képzés bevezetésével a kormányzat igyekszik szűkíteni a tradicionális felsőoktatást; ez azonban csak ideig-óráig sikerül. A felsőoktatás iránt tartósan növekvő társadalmi igények mintegy „elsöprik” ezt a szűkítő próbálkozást. Egyre többen fognak átlépni az alapképzésekből a magiszteri képzésekbe, amelyek várhatóan specializációs képzések (szakképzések, képzések a foglalkozásra) lesznek majd. Alternatív lehetőségként fölvethető, hogy a magiszteri és doktori képzések mintegy összeolvadnak, és a doktori képzések (egy részük) válnak majd a legfelső szintű szakmai képzések szakaszává.

– A Bologna-folyamat deklaráltan befejeződik a jelenlegi évtized végére (2010); az ún. „európai felsőoktatási térség” azonban természetesen ezzel még egyáltalán nem épült ki. A bővülés egyrészt folytatódik, bár még nem tudni, milyen nevek alatt. Másrészt *az Európai Unió (Brüsszeli Bizottság) beavatkozásai a felsőoktatásba egyre erőteljesebbé válnak*, ahogy a felsőoktatás Európa-szerte tömegesedik és a tagállamok munkavállalói körében a meghatározó végzettséggé kezd majd válni. Az eddigi gyakorlat alapján olyan támogató programok várhatók, amelyeket az egyes intézmények vagy intézmények csoportjai közvetlenül pályázhatnak meg, vehetnek igénybe. Ez, valamint egyéb (előre nem látható) tényezők *erőteljesen hierarchizálni fogják a felsőoktatás kontinentális hálózatát* – kiemelve egyes régiók intézményeit, perifériára szorítva másokat (föltehető, hogy a perifériakussá váló vagy stagnáló intézmények, képzési formák, térségek stb.) számára „méltányossági” programok állnak majd rendelkezésre.

– *A Bologna-folyamat átrendezi a hazai felsőoktatás hálózatát*. Ha a reguláris felsőoktatás válik az expanzió fő útjává – szemben azzal, amit korábban vártunk –, akkor a Bologna-folyamat során az intézmények hierarchiája erőteljesebbé válik. Szemben azzal az 1980-as évektől folyamatos próbálkozással, hogy a főiskolák is egyetemmé váljanak – legalábbis egyesek közülük (Nyíregyháza, Eger, Szombathely) –, az egykori főiskolák zöme most már csak alapképzést nyújt, esetleg egy-két mesterképzést. *A nagy egyetemek fogják uralni a hazai felsőoktatás hálózatát*, és köztük is erőteljes hierarchizálódás mehet végbe (ennek esélyeit, a helyi-regionális erők elmentés erejét azonban nem látjuk előre).

– *A civil kezdeményezések*, amelyek az 1990-es években a felsőoktatás terén is fölvirágoztak (helyi, területi, főiskolák, kisebbségi kezdeményezések, egyházi felsőoktatás, alapítványi főiskolák stb.) valószínűleg inkább *az intézmények falai közé szorúlnak*, és mint hallgatói, sőt „fogyasztói” érdekvédelmi kezdeményezések, egyetem-munkahely együttműködések stb. jelennek majd meg. Ennek a jövőképek az alternatívája lehet *a magánfelsőoktatás erőteljes megjelenése Magyarországon*.

Ez azonban olyan forгатókönyv, amelynek a valószínűsége – legalább is az eddigi fejleményeket figyelembe véve – sokkal kisebb, mint a Bologna-folyamat által összefogott és szellemi vámhatárokkal védett (védeni próbált) reguláris felsőoktatás expanziója.

– *A felsőoktatás központosítása – mind nemzetközi, mind kormányzati, mind pedig intézményi szinten – erőteljesen előrehalad.* A „felsőoktatási menedzserizmus” terjedő szellemében a nyilvántartások, ellenőrzések, adminisztrációk kényszere növekszik, és velük együtt a felsőoktatási adminisztráció létszáma és fontossága is (ami folyamatos feszültségekkel jár az oktatók és az adminisztrátorok között). Ezt a folyamatot nemzetközi szervezetek – nem utolsó sorban az Európai Unió árnyék-szervezetei, valamint olyan szervezetek, mint az OECD – kívülről is erőteljesen támogatják majd. (A jelszó általában a gazdaságosság, finanszírozhatóság, környezetesség stb. lehet.) Különösen markánsan nyilvánul meg az ilyen beavatkozás a felsőoktatásba a 2010 körül kibontakozó felsőoktatási hallgatói teljesítménymérések során. E teljesítmények a felsőoktatási „benchmarking” erőteljes eszközeivé válnak, és ezzel lényegesen csorbíthatják az oktatói érdekérvényesítéseket („akadémiai szabadság”).

– Hasonló folyamat játszódhat le a nemzeti akkreditációk körében, amelyek fokozatosan kiterjednek a teljes felsőoktatásra – viszont jelenlegi monopolhelyzetüket fokozatosan el fogják veszíteni. Nem az akkreditáció akadémiai jellege változik meg – bár valószínűleg az is –, hanem főként a „nemzeti” jellege (azaz az országon belüli egyetlen akkreditációs szervezet monopóliuma). Helyette *alternatív akkreditációs szervezetek jelennek meg a „felsőoktatási piacon”*. Ez lényegesen növeli majd az intézmények mozgásterét, viszont valószínűleg hozzájárul „a színvonal csökkenéséhez” egyfelől, „akadémiai” elit klubok kialakulásához másfelől.

– *A kutatások fokozatosan kikerülnek az egyetemekről* (vö. a kutató egyetemekről folytatott vitákat). A nagy volumenű, nemzetközi együttműködésekben megvalósítható kutatások lesznek elsősorban azok, amelyek európai uniós vagy más, nemzetközi támogatásokat kapnak. A nagy konzorciumnak kialakításáért a közép-európai országok erőteljesen lobbiznak majd; azonban a felsőoktatás ebből nem vagy csak alig profitál. Ezzel *a felsőoktatás beilleszkedése Magyarország oktatási rendszerébe jelentősen előrehalad*; az alapképzések legalábbis iskolássá válnak, mintegy részévé lesznek egy meghosszabbodott középiskolázásnak.

Összefoglalva

A hazai felsőoktatási politika szűkíti a felsőoktatást arra hivatkozva, hogy az expanzió megállt Magyarországon. A nemzetközi elemzések szerint azonban nemcsak folytatódik az expanzió, hanem összeszövődik és világméretűvé válik. Az expanzió itthoni megtorpanása nem demográfiai, hanem elsősorban oktatáspolitikai okokra vezethető vissza. Ezek közül a legfontosabb ok az esti és levelező oktatás visszaszorulása; a legsérülékenyebb (potenciális) hallgatói csoport pedig a nők és a fiatalok (korai huszonévesek). Saját, 1998-as elemzésünk megismétlése szerint a felsőokta-

tás nemcsak bővül, hanem a bővülés gyorsul is. Többek közt a Bologna-folyamat is közrejátszik abban, hogy az expanzió, akárcsak egykor a közoktatásban, a felsőoktatásban is az általános képzésben megy végbe. Bár területi terjedése a 2000-es években megtorpanni látszott, a fél-felsőfokú oktatások térségi integráló szerepe továbbra is meghatározó lesz.

KOZMA TAMÁS

Megjegyzés:

E tanulmány épít az OKA (80/tk OKA I) támogatásával 2007-ben végzett kutatás eredményeire. Kutatási zárójelentés: A bolognai folyamat Közép-Európában. Kutatásvezető: Kozma Tamás.

Jelen írás egy nagyobb beszámoló része, amely Híves Tamás statisztikai adatgyűjtésén alapszik (http://dragon.unideb.hu/~nevtud/Oktdolg/Kozma_Tamas/doc/expanzio.pdf). Hrubos Ildikó kritikai megjegyzéséért köszönetet mondok. Rövidítve közölte: Berács J. (et al) (eds) (2009) *Magyar felsőoktatás 2008. NFKK Füzetek 1.* Budapest, Corvinus Egyetem. pp. 38–50.

IRODALOM

- BESENEYI L. (et al) (1977) *Jövő kutatás, előrejelzés a gyakorlatban.* Budapest, Közgazdasági.
- CRAIG J. E. (1981) The expansion of education. *Review of Research in Education* 9. pp. 151–213.
- CRAIG J. E., SPEAR N. (1982) Explaining educational expansion: An agenda for historical and comparative research. In: ARCHER M. S. (ed) i.m. pp. 151–213.
- DAVIDSON M., SCHLEICHER A. (2008) OECD Data for Higher Education in Hungary. <http://www.oecd.org/dataoecd/25/6/39316336.pdf> (Leolvasva: 2009. márc. 15.)
- ERDÉSZ T. & TIMÁR J. (1967) A családi-társadalmi környezet szerepe a fiatalok továbbtanulásában, pályaválasztásában és az oktatás tervezésében. In: KISS Á. (et al) (eds) *Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1966.* Budapest, Akadémiai.
- HRUBOS I. (2002) *Az ismeretlen szakképzés. Az AIFSz kutatásának tapasztalatai.* Budapest, Új Mandátum.
- JÓNASSON, J. T. (1999) The Predictability of Educational Expansion: Examples from Secondary and Higher Education. In: FÄGERLIND I. (et al) (eds) *Higher Education at the Crossroads. Tradition or Transformation?* Stockholm, Institute of International Education. Stockholm University. Press. pp. 113–131.
- JÓNASSON, J. T. (2004) *Studying the education expansion.* Paper for the XVI CESE Conference, Copenhagen (kézirat).
- KISS A. (2003) Diákok a harmadfokú képzésben. *Educatio* No. 1. pp. 142–47.
- KOZMA T. (1983) *Az oktatás fejlesztése: esélyek és korlátok.* Budapest, Kossuth.
- KOZMA T. (1998) Expanzió. *Educatio* No. 1. pp. 5–18.
- KOZMA T. (2004) *Kié az egyetem? A felsőoktatás nevelésszociológiája.* Budapest, Új Mandátum.
- KOZMA T. (2006) Regionális átalakulás és térségi visszhang: A partiumi felsőoktatás esete. In: JUHÁSZ E. (ed) *Régió és oktatás II.* Debrecen, CHERD, pp. 13–24.
- MEYER J. W. (et al) (1992) World expansion of mass education 1870–1970. *Sociology of Education* No. 6: 898–920.
- MEYER J. W., HANNAN M. T. (eds) (1979) *National Development and the World System: Educational, Economic and Political Change 1950–1970.* Chicago, University of Chicago Press.
- POLÓNYI I. (2006) *A hazai felsőoktatás demográfiai összefüggései a 21. század elején.* Budapest, Felsőoktatási Kutató Intézet (Kutatás Közben 255).
- POLÓNYI I., TIMÁR J. (2006) *Oktatáspolitikai és demográfia.* Budapest, Felsőoktatási Kutató Intézet (Kutatás Közben 274).
- RUDAS I. (2007) *A hazai felsőoktatási intézmények kilátásai és lehetőségei az évtized második felében.* www.felvi.hu/bin/content/dload/rangsorkonf/RudasImre_intkilatasok.ppt (2008. november 21.)
- SHOFER E., MEYER J. W. (2005) The world wide expansion of higher education. *American Sociological Review* No. 6. pp. 898–920.
- TIMÁR J., POLÓNYI I. (2001) *Tudásgyár vagy papírgyár?* Budapest, Új Mandátum.